
ISBN: 978-960-7067-04-3

Ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας

Σύντομος Εικονογραφημένος Οδηγός αρ. 4

Πρώτη έκδοση στα αγγλικά 1987

Μετάφραση στα ελληνικά από τη 2η αναθεωρημένη έκδοση 2004

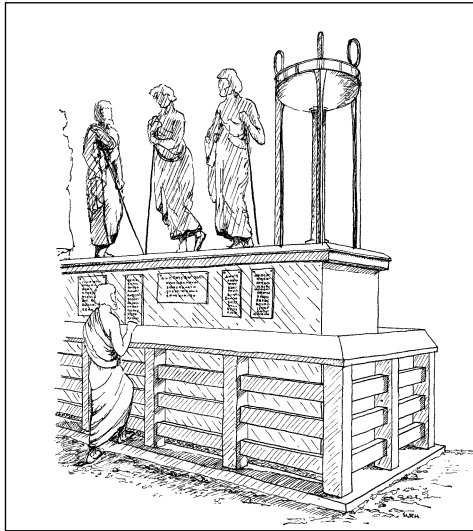
Καλλιτεχνική επιμέλεια: Craig Mauzy και Mary Jane Gavenda

Επιμέλεια ελληνικών κειμένων: Άννα Καραπάνου

© Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αθήνα 2009

Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η δημοκρατία στην Αγορά της Αθήνας

Mabel Lang

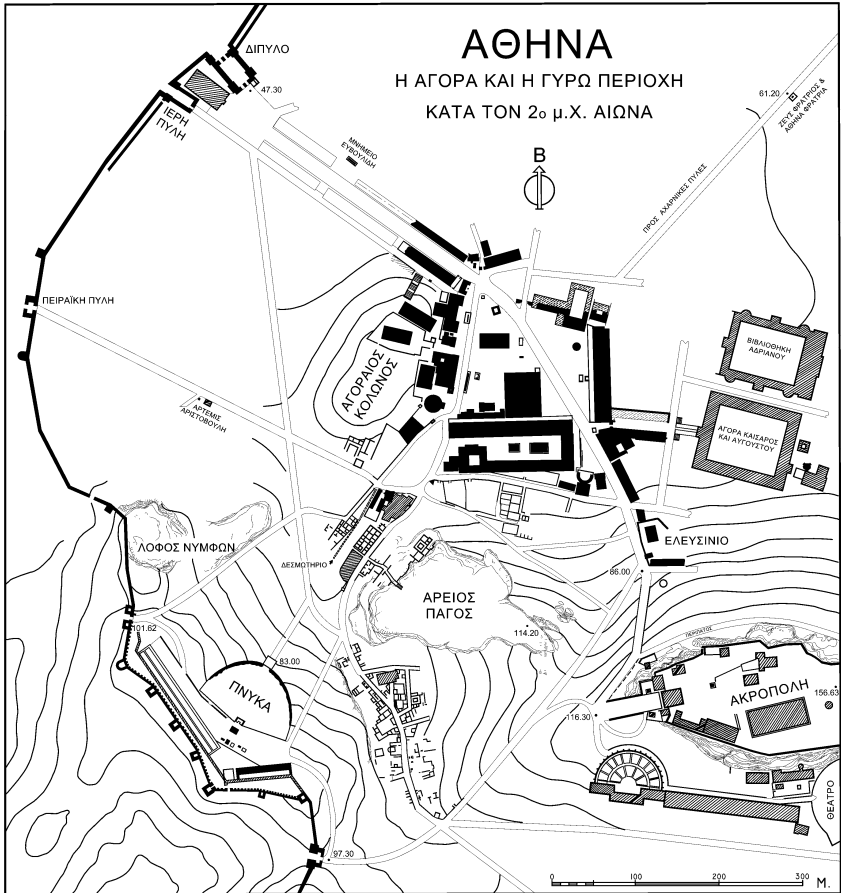
Έκδοση αναθεωρημένη από τον John McK. Camp II

Φωτογραφίες: Alison Frantz και Craig Mauzy

Μετάφραση: Ειρήνη Μαραθάκη

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

2009

1. Η Αγορά και η βορειοδυτική πλευρά της Αθήνας, 2ος αι. μ.Χ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

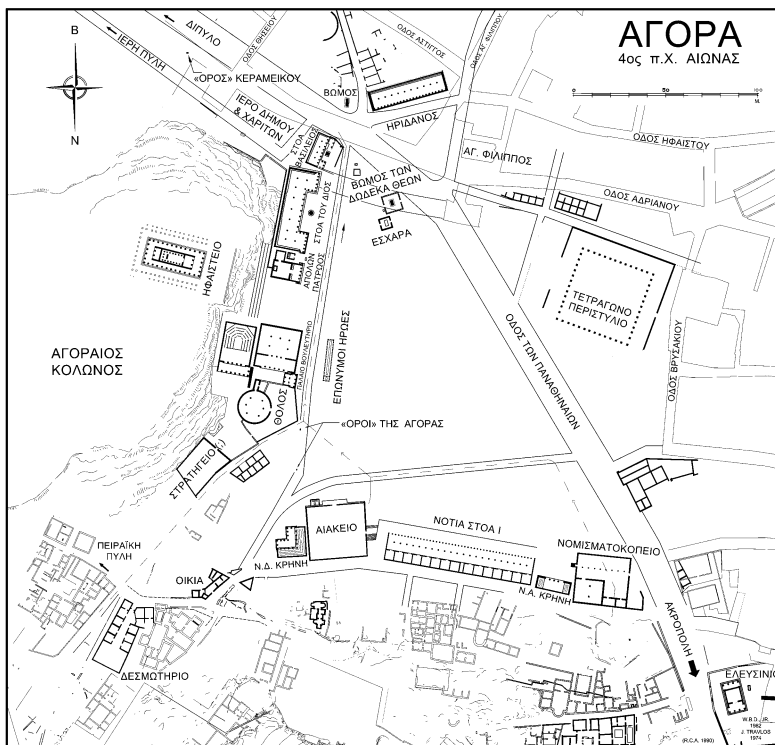
Τα ζητήματα διοίκησης αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητας των πολιτών στην αρχαία Αθήνα. Στην άμεση αθηναϊκή δημοκρατία οι κυβερνητικές εξουσίες όχι μόνο πήγαζαν από το λαό και υπήρχαν υπέρ αυτού, αλλά και ασκούνταν από τον ίδιο το λαό σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι μπορεί να γίνει σήμερα στις μεγάλες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Για τη λειτουργία της διοίκησης, αλλά και για να μπορούν οι πολίτες να μετέχουν μαζί σε αυτή, απαιτούνταν ένα πολύπλοκο σύστημα υποδομών. Τα υλικά κατάλοιπα αυτού του μηχανισμού που βρέθηκαν στην καρδιά της πόλης, την Αγορά (εικ. 1), μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα της άμεσης αθηναϊκής δημοκρατίας.

Ευτυχώς για εμάς, ο λίθος, το μέταλλο και ο πηλός που χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι είναι υλικά που αντέχουν στο χρόνο. Έτσι, σήμερα διαθέτουμε μεγάλο μέρος αυτών των πρωτογενών στοιχείων για να συμπληρώσουμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τα φιλολογικά και τα ιστορικά κείμενα των αρχαίων συγγραφέων. Τα υλικά αυτά κατάλοιπα, όπως παρουσιάζονται εδώ, κατατάσσονται σε διάφορες ομάδες: επιγραφές χαραγμένες σε μάρμαρο ή μόλυβδο, νομίσματα, πρότυπα μέτρα και σταθμά, εξοπλισμός δικαστηρίων, σύμβολα, όστρακα και κτίρια. Από τα παραπάνω, σημαντικότεροι μάλλον είναι οι νόμοι και διάφορα κείμενα που αναγράφτηκαν σε λίθο για την ενημέρωση των Αθηναίων. Από αυτά, διαβάζοντας τα λόγια των ίδιων των Αθηναίων, μαθαίνουμε τι *ἔδοξε τῷ δήμῳ* (τι αποφάσισε ο Δήμος).

2. Μακέτα της Αγοράς, γύρω στο 400 π.Χ. Άποψη από τα νοτιοανατολικά.

3. Κάτοψη της Αγοράς, 4ος αι. π.Χ.

Η ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ Η ΠΝΥΚΑ

Η Αγορά, το κέντρο της δημόσιας ζωής, ήταν μια μεγάλη ανοιχτή πλατεία, όπου συγκεντρώνονταν όλοι οι πολίτες (εικ. 2, 3). Πλήθος διαφορετικών δραστηριοτήτων πραγματοποιούνταν σε αυτόν το χώρο: εμπορικές συναλλαγές, θρησκευτικές πομπές, αθλητικοί αγώνες, στρατιωτικά γυμνάσια, θεατρικές παραστάσεις και οστρακοφορίες. Γύρω από την πλατεία υψώνονταν τα κτίρια που ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία της δημοκρατίας: το Βουλευτήριο, χώροι όπου έδρευαν διάφοροι άρχοντες, αρχεία, το Νομισματοκοπείο, δικαστήρια, δημόσια γραφεία. Η περιοχή της Αγοράς είχε σαφώς καθορισμένα όρια, όπως αποδεικνύουν τα λίθινα ορόσημά της (εικ. 4).

4. Ορόσημο (όρος) της Αγοράς, γύρω στο 500 π.Χ. Φέρει την επιγραφή (από τα δεξιά προς τα αριστερά): «ΝΟΡΟΣ ΕΙΜΙ ΤΕΣ ΑΓΟΡΑΣ».

5. Το βήμα στο λόφο της Πνύκας, 4ος αι. π.Χ.

Η Αγορά βρίσκεται στα βόρεια τριών βράχων: της Ακρόπολης, που αποτελούσε το οχυρό, το θρησκευτικό κέντρο και το θησαυροφυλάκιο της Αθήνας· του Αρείου Πάγου, έδρας του πιο παλιού και σεβάσιμου δικαστηρίου της πόλης· και της Πνύκας, τόπου συγκέντρωσης της νομοθετικής συνέλευσης, της Εκκλησίας του Δήμου. Εκεί, στην Πνύκα (εικ. 5), υποβάλλονταν προς έγκριση στους Αθηναίους πολίτες τα σχέδια νόμων και αποφάσεων που προετοίμαζαν οι άρχοντες και οι επιτροπές στα διοικητικά κτίρια της Αγοράς. Τακτές συνεδριάσεις της Εκκλησίας συγκαλούνταν τέσσερις φορές το μήνα για να ψηφιστούν νόμοι, να γίνει ακρόαση πρεσβευτών και να διευθετηθούν ζητήματα, όπως οι προμήθειες αγαθών και η άμυνα της επικράτειας. Οι συνεδριάσεις ξεκινούσαν την αυγή. Δούλοι, κρατώντας από τις άκρες του ένα μακρύ σχοινί βουτηγμένο σε κόκκινη βαφή, παρωθούσαν τους απρόθυμους Αθηναίους να πάνε από την Αγορά στην Πνύκα. Αν το σχοινί ακουμπούσε κάποιον πολίτη και το χρώμα έβαφε τα ρούχα του, τότε εκείνος πλήρωνε πρόστιμο για χρονοτριβή ή προσπάθεια αποφυγής των υποχρεώσεών του.

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ: ΟΙ ΦΥΛΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΗΜΟΙ

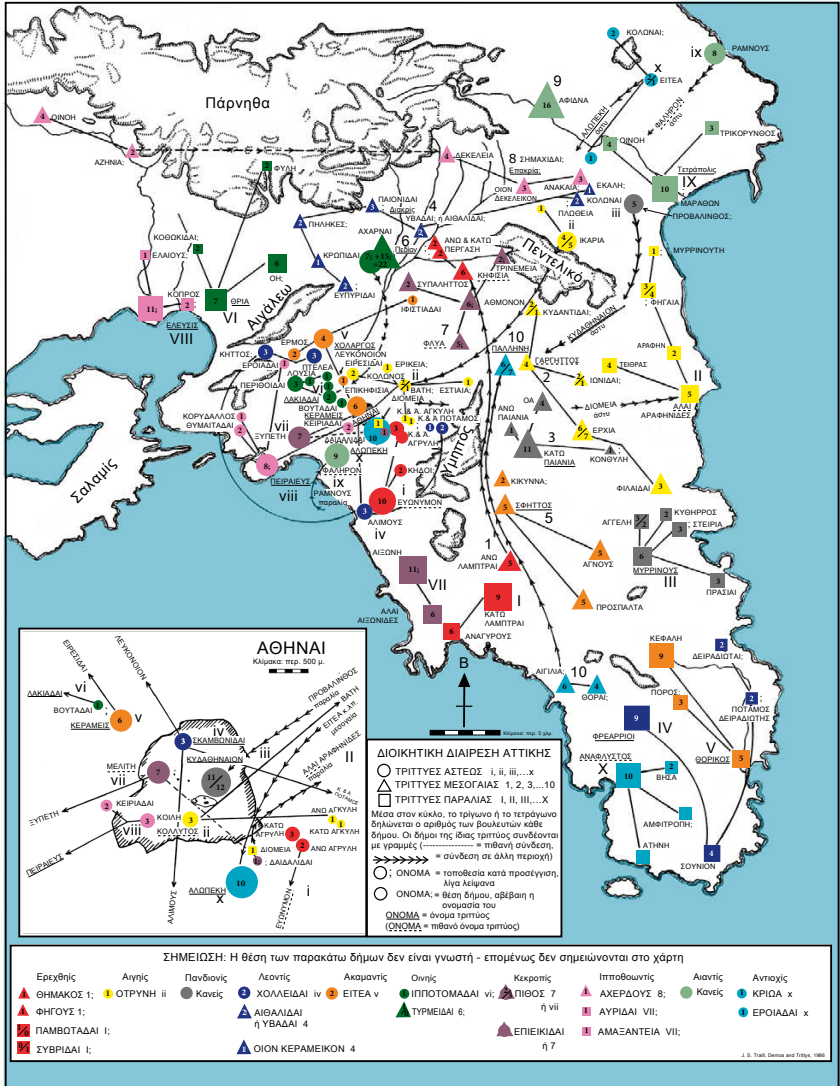
Κάθε Αθηναίος, εκτός από την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία (το στρατό απάρτιζαν οι ίδιοι οι πολίτες), υπηρετούσε την πόλη του και στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης. Εκτός από τη συμμετοχή του στην Εκκλησία του Δήμου, ήταν σχεδόν βέβαιο ότι κάθε Αθηναίος τουλάχιστον μία φορά στη ζωή του θα κληρωνόταν για ένα χρόνο μέλος της Βουλής των Πεντακοσίων, όπου προετοιμάζονταν οι νόμοι που εισάγονταν προς ψήφιση στην Εκκλησία και αντιμετωπιζονταν, μέσω μικρότερων επιτροπών, οι καθημερινές επείγουσες ανάγκες της διοίκησης.

Παράλληλα με τη νομοθετική του δραστηριότητα στο πλαίσιο της Εκκλησίας, κάθε πολίτης συμμετείχε και στη διοίκηση του κράτους. Ήταν πιθανό να κληρωθεί να υπηρετήσει για ένα έτος σε κάποια από τις πολυάριθμες επιτροπές ή συμβούλια, όπως ήταν, μεταξύ άλλων, οι *ταμίαι*, οι *πωληταί*, οι *λογισταί*, οι *έπιμεληταί του έμπορίου*, οι *μετρονόμοι*, οι *σιτοφύλακες*. Πολλά από τα ανώτατα αξιώματα ήταν κληρωτά και μπορούσαν να καταληφθούν από οποιονδήποτε πολίτη. Το γεγονός ότι η θητεία σε όλες σχεδόν τις δημόσιες θέσεις διαρκούσε μόνο ένα έτος εξασφάλιζε τη μέγιστη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση, καθώς και ότι κάθε πολίτης μπορούσε να γίνει δημόσιος λειτουργός.

Όλοι οι πολίτες, πριν υπηρετήσουν την πόλη, ορκίζονταν να μην παραβούν κανένα νόμο και να μην ανατρέψουν τη δημοκρατία. Ο όρκιος λίθος (εικ. 6) βρέθηκε μπροστά στη Βασιλείο Στοά, έδρα του *άρχοντος βασιλέως*, ανώτατου αξιωματούχου με θρησκευτικές και νομικές αρμοδιότητες. Ο καταμερισμός των καθηκόντων καθιστούσε απαραίτητο ένα ευρύ σύστημα δικαστικών αρχών. Τα δικαστήρια όλων των βαθμίδων στελεχώνονταν από πολίτες, οι οποίοι ήταν ένορκοι δικαστές. Τόσο το μέγεθος των σωμάτων των ενόρκων (200 δικαστές και πάνω), όσο και ο αριθμός των δικαστηρίων (μέχρι και 10 δικαστήρια μπορούσαν να συνεδριάζουν ταυτόχρονα) παρείχε σε όλους τους πολίτες την ευκαιρία να υπηρετήσουν.

6. Ο λίθος, όπου ορκίζονταν οι Αθηναίοι πριν αναλάβουν κάποιο αξίωμα. Βρέθηκε στη θέση του, επάνω στις βαθμίδες της Βασιλείου Στοάς, 6ος αι. π.Χ. και μετά.

7. Χάρτης των δήμων και των φυλών. Κάθε χρώμα αντιπροσωπεύει μία από τις 10 φυλές, κάθε σύμβολο ένα δήμο. Οι γραμμές συνδέουν ομάδες δήμων που ανήκουν στην ίδια φυλή. Ο αριθμός που αναγράφεται σε κάθε σύμβολο δηλώνει τους αντιπροσώπους που ο συγκεκριμένος δήμος έστειλε κάθε χρόνο στη Βουλή.

Με τον τρόπο αυτό, οι ίδιοι οι πολίτες της Αθήνας διαχειρίζονταν τη νομοθετική και τη δικαστική εξουσία· παράλληλα οι ίδιοι, ως μεμονωμένα άτομα, υπηρετούσαν σε διοικητικές θέσεις, ενώ, ως σύνολο, εξέλεγαν κάθε χρόνο τους ανώτατους άρχοντες.

Κάθε άνδρας διασφάλιζε το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη, το οποίο κληρονομούσε, μέσα από την εγγραφή του σε ένα δήμο –μια γεωγραφικά οριζόμενη διοικητική μονάδα (π.χ. μια γειτονιά του άστεως ή ένας οικισμός στην ύπαιθρο χώρα). Μάλιστα, το όνομα του δήμου (δημοτικό) αναφερόταν ως τρίτο στοιχείο και στο επίσημο όνομα κάθε πολίτη, για παράδειγμα *Περικλής Ξανθίππου Χολαργεύς* (δηλαδή Περικλής, γιος του Ξανθίππου, από το δήμο του Χολαργού). Υπήρχαν περίπου 140 δήμοι που κατανέμονταν σε 10 φυλές (εικ. 7). Αυτές οι φυλές αποτελούσαν τις διοικητικές μονάδες με βάση τις οποίες διενεργούνταν οι κληρώσεις, επιλέγονταν οι εκπρόσωποι στις επιτροπές και οργανωνόταν ο στρατός.

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΩΝ ΕΠΩΝΥΜΩΝ ΗΡΩΩΝ

Στην Αγορά υπήρχε ένα μνημείο που αποτελούσε το κέντρο της δημόσιας δραστηριότητας· οι πληροφορίες που ανακοινώνονταν εδώ επηρέαζαν τη ζωή κάθε πολίτη σε όλα τα πεδία των δραστηριοτήτων του. Αυτό ήταν το Μνημείο των Επώνυμων Ηρώων, ένα περιφραγμένο επίμηκες βάθρο, επάνω στο οποίο ήταν στημένοι οι ανδριάντες των ηρώων που έδωσαν τα ονόματά τους στις 10 φυλές που δημιούργησε ο Κλεισθένης (εικ. 8).

Εδώ, μπροστά στον ανδριάντα του επώνυμου ήρωα της φυλής του, κάθε Αθηναίος που εξασφάλιζε την ιδιότητα του πολίτη μέσω της εγγραφής του στη φυλή και στο

8. Αναπαράσταση του Μνημείου των Επώνυμων Ηρώων. Κάτω από τον ανδριάντα κάθε επώνυμου ήρωα αναρτώνταν ανακοινώσεις που αφορούσαν την αντίστοιχη φυλή.

δήμο, ερχόταν σε άμεση επαφή με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από την ιδιότητά του αυτή. Το βάθρο του μνημείου λειτουργούσε ως επίσημος πίνακας ανακοινώσεων του αθηναϊκού Δήμου, επάνω στον οποίο έβρισκε κανείς προσχέδια νόμων και αναγγελίες για επικείμενες δίκες. Επίσης, εδώ αναρτώνταν διαταγές επιστράτευσης. Από τους Επώνυμους Ήρωες ξεκινούσε ο αθηναϊκός στρατός για να προστατεύσει, ή κάποιες φορές να διαδώσει, τον τρόπο ζωής της Αθήνας.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΘΗΤΕΙΑ

Κάθε Αθηναίος, όταν συμπλήρωνε το 18ο έτος της ηλικίας του, εγγραφόταν με την έγκριση της Βουλής στους καταλόγους του δήμου του. Στη συνέχεια, υπηρετούσε τη στρατιωτική του θητεία ως εφήβος (δηλαδή νέος στρατεύσιμος) μαζί με άλλους νέους της φυλής του. «Οι πατέρες (των εφήβων) συνέρχονται κατά φυλές και, αφού ορκιστούν, επιλέγουν τρία μέλη της φυλής που έχουν συμπληρώσει το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους και τους οποίους θεωρούν τους καλύτερους και πλέον κατάλληλους να αναλάβουν τους εφήβους . . . Αυτοί, αφού συγκεντρώσουν τους εφήβους, πρώτα περιοδεύουν στα ιερά, έπειτα πηγαίνουν στον Πειραιά και άλλοι φρουρούν τη Μου-

9. Σχέδιο μολύβδινου ελάσματος από το αρχείο του ιππικού, 4ος αι. π.Χ., όπου καταγράφεται άλογο που ανήκει στον Κώνωνα, είναι ξανθοκόκκινο, έχει για σημάδι ένα Κένταυρο και αξίζει 700 δραχμές.

νιχία και άλλοι την Ακτή» (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 42, 2-3). Συνηθιζόταν να χαράσσονται σε λίθο τιμητικά ψηφίσματα για τους νέους που ολοκλήρωναν τη θητεία τους. Σε αυτά, εκτός από τον κατάλογο των ονομάτων τους, γινόταν αναφορά στην πίστη με την οποία εκτέλεσαν την υπηρεσία τους. Πολλές φορές μάλιστα γίνεται αναλυτική αναφορά των δραστηριοτήτων κάθε επιμέρους ομάδας εφήβων. Ένα εφηβικό ψήφισμα αναφέρει μεταξύ άλλων: «Έπλευσαν μέχρι τη Σαλαμίνα για τα Αιάντεια (δηλαδή αγώνες προς τιμήν του Αίαντα). Μπροστά στο τρόπαιο θυσίασαν

στο Δία και, ενώ βρίσκονταν εκεί, συμμετείχαν στην πομπή και θυσίασαν και στον Αίαντα και στον Ασκληπιό. Έτρεξαν στη λαμπαδηδρομία με αξιοπρέπεια και χάρη . . . Αφιέρωσαν φιάλη αξίας 100 δραχμών στη Μητέρα των Θεών, όπως ορίζει το ψήφισμα. Διαφύλαξαν τη μεταξύ τους ομόνοια και φιλία σε όλη τη διάρκεια του έτους».

10. Μολύβδινες μάρκες (σύμβολα), 3ος αι. π.Χ., που απεικονίζουν τμήματα του οπλισμού (θώρακα, κράνος, περικνημίδες) που θα διανεμόταν στο ιππικό.

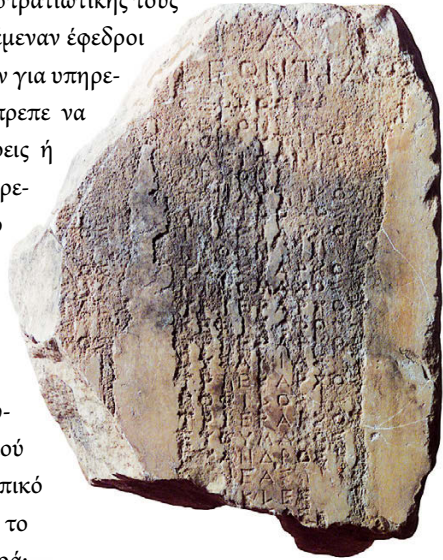

11. Δισκόμορφα πήλινα σύμβολα του Φείδωνα από το δήμο της Θρίας, Αθηναίου *ιππάρχου* (δηλαδή διοικητή του ιππικού) στη Λήμνο, 4ος αι. π.Χ. (πάνω).

Ορθογώνια πήλινα σύμβολα του Ξενοκλή από το δήμο των Περιθουδιών, *περιπολάρχου* (δηλαδή διοικητή συνοριακής περιπόλου), 4ος αι. π.Χ. (κάτω).

Μετά τη συμπλήρωση της διετούς στρατιωτικής τους θητείας, όλοι οι Αθηναίοι πολίτες παρέμεναν έφεδροι για 40 χρόνια. Μπορούσαν να κληθούν για υπηρεσία οποιαδήποτε στιγμή· τότε, θα έπρεπε να παρουσιαστούν με προμήθειες για τρεις ή περισσότερες ημέρες. Οι πλούσιοι υπηρετούσαν στο ιππικό φέρνοντας το άλογό τους, το οποίο και συντηρούσαν μόνοι τους. Όσοι είχαν τα οικονομικά μέσα να προμηθευτούν το δαπανηρό σπλισμό συνιστούσαν το βαρύ πεζικό, τους *όπλιτας*. Οι υπόλοιποι υπηρετούσαν είτε στα σώματα του ελαφρού πεζικού είτε ως κωπηλάτες στο ναυτικό. Το ιππικό για τις ασκήσεις του χρησιμοποιούσε το φαρδύ δρόμο που διασχίζει την Αγορά· εκεί κοντά βρισκόταν και το *ίππαρχειον*, η έδρα των διοικητών του ιππικού. Στη βορειοδυτική γωνία της πλατείας της Αγοράς, σε ένα πηγάδι, βρέθηκαν πεταμένα αντικείμενα από τα αρχαία του ιππικού: μολύβδινα πινακίδια στα οποία προσδιορίζονταν η αξία των αλόγων (εικ. 9), μολύβδινες μάρκες (*σύμβολα*) για τη διανομή σπλισμού (εικ. 10) και πήλινα σύμβολα που χρησιμοποιούνταν για την αναγνώριση των

12. Μαρμάρινη επιγραφή με κατάλογο πεσόντων, 5ος αι. π.Χ. Τα ονόματα των νεκρών πολεμιστών αναγράφονται κατά φυλές.

13. Χάλκινη ασπίδα, λάφυρο που πήραν οι Αθηναίοι από τους Σπαρτιάτες στην Πύλο το 425/4 π.Χ. Η στικτή επιγραφή αναφέρει: «ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΠΟ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΕΚ ΠΥΛΟ».

επίσημων αγγελιαφόρων που αποστέλλονταν από ορισμένους αξιωματούχους (εικ. 11).

Ωστόσο, ακόμη και μετά τη λήξη της εφεδρείας τους, οι Αθηναίοι ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν την πόλη. Κάθε χρόνο, οι πολίτες που έφταναν το 60ό έτος –είχαν δηλαδή εισέλθει στην εφηβεία πριν από 42 χρόνια– καλούνταν να υπηρετήσουν ως διαιτητές σε διάφορες αντιδικίες.

Για όσους έπεφταν στη μάχη και δεν επέστρεφαν, ο Δήμος ανήγειρε μνημεία, συχνά απλούς καταλόγους ονομάτων, οργανωμένων κατά φυλές (εικ. 12): ορισμένες φορές υπήρχε και κάποιο επίγραμμα για τους πεσόντες. Όπως δημόσια ήταν η έκφραση της θλίψης για τους πολεμιστές που χάθηκαν, δημόσια ήταν και η εκδήλωση της χαράς και της περηφάνιας για την τιμή και τη δόξα που είχαν κερδίσει οι Αθηναίοι πολεμιστές στα πεδία των μαχών. Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι ασπίδες των Σπαρτιατών που πήραν οι Αθηναίοι στη μάχη της Πύλου το 425/4 π.Χ. και τις κρέμασαν ως τρόπαια στην Ποικίλη Στοά (εικ. 13). Σε μία από αυτές διαβάζουμε: «ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΠΟ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΕΚ ΠΥΛΟ». Ο Θουκυδίδης στην εξιστόρηση της μάχης σχολιάζει: «Από όλα όσα συνέβησαν στον πόλεμο, τίποτα δεν εξέπληξε τους Έλληνες τόσο πολύ όσο αυτό. Γιατί πίστευαν ότι ούτε η πείνα ούτε καμία άλλη δύναμη θα ανάγκαζε τους Λακεδαιμονίους να παραδώσουν τα όπλα τους, αλλά ότι αυτοί θα συνέχιζαν να μάχονται όπως μπορούσαν και θα πέθαιναν με τα όπλα στα χέρια» (4, 40, 1).

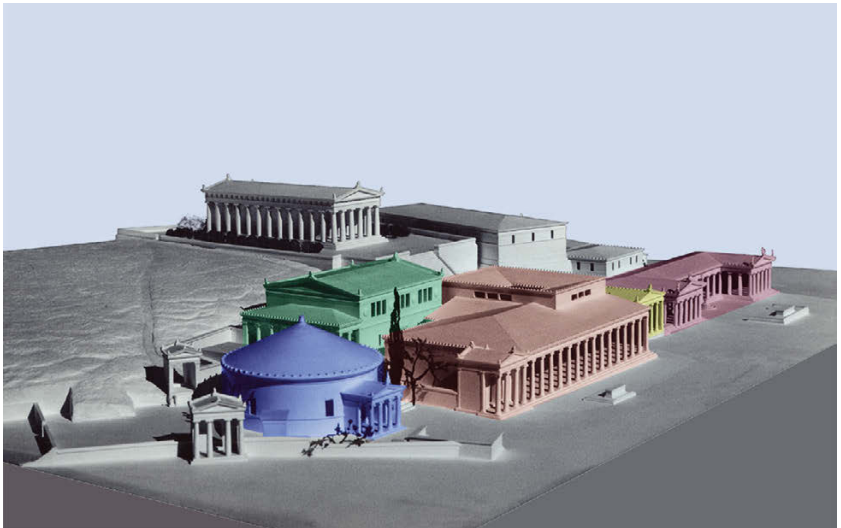
Η ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ

Όπως συνέβαινε με την οργάνωση του στρατού, η επιλογή των βουλευτών γινόταν με βάση το σύστημα των φυλών. Πενήντα μέλη κάθε φυλής λειτουργούσαν ως μονάδα μέσα στη Βουλή των Πεντακοσίων και ασκούσαν μία από τις 10 προεδρίες (*πρυτανείαι*) του σώματος. Κατά τη διάρκεια κάθε προεδρίας, το ένα τρίτο των μελών της πρυτανεύουσας φυλής βρισκόταν σε εικοσιτετράωρη υπηρεσία και διέμενε στο κυκλικό κτίριο της Θόλου, δίπλα στο Βουλευτήριο (εικ. 14, 15). Η Θόλος, όπου παρέμεναν μέρα-νύχτα κάποιοι υπεύθυνοι αξιωματούχοι, αποτελούσε την καρδιά της διοίκησης της πόλης. Η λειτουργία του δημόσιου αυτού κτιρίου ως χώρου διαμονής των πρυτάνεων-βουλευτών πιστοποιείται από ποικίλα ευρήματα. Σε επιγραφή που εντοπίστηκε εκεί κοντά τιμάται για την επιτυχή τέλεση του έργου της κάποια επιτροπή που είχε αναλάβει να αντικαταστήσει τα κλινοσκεπάσματα. Στην περιοχή βρέθηκαν θραύσματα αγγείων όπου έχουν χαραχθεί κατάλογοι για αγορές προμηθει-

14. Δημόσια κτίρια στη δυτική πλευρά της Αγοράς. Άποψη από τα νοτιοανατολικά.

15. Μακέτα των δημόσιων κτιρίων στη δυτική πλευρά της Αγοράς:

- ναός του Ηφαίστου/Οπλοστάσιο ■ Θόλος ■ Βουλευτήριο
- Μητρώων ■ Ναός Απόλλωνος ■ Στοά Διός

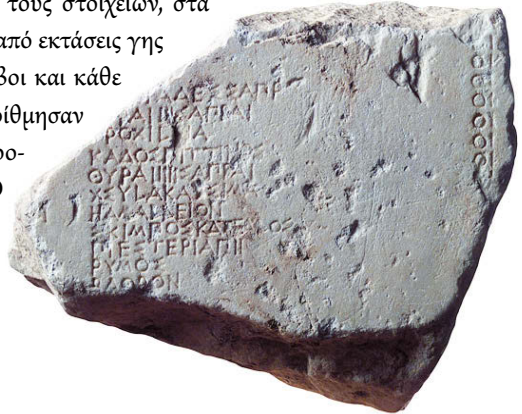
16. Κύλικα από τη Θόλο, περ. 480-460 π.Χ. Το χαραγμένο στη βάση της μονόγραμμα ΔΕ (δηλαδή ΔΕ[ΜΟΣΙΟΝ]) τη χαρακτηρίζει δημόσια περιουσία.

περιουσιακών στοιχείων και ρύθμιζαν την εκποίηση των δημευμένων περιουσιών. Κάθε επιτροπή πωλητών συνέντασσε αναφορά των πεπραγμένων της, που χαρασσόταν σε λίθο (εικ. 17). Όταν το 415 π.Χ. δημεύτηκαν οι περιουσίες του Αλκιβιάδη και των άλλων που είχαν βεβηλώσει τα Ελευσίνια Μυστήρια, οι πωληταί κατέγραψαν την εκποίηση όλων των περιουσιακών τους στοιχείων, στα οποία περιλαμβάνονταν τα πάντα, από εκτάσεις γης και διάφορα προϊόντα μέχρι σκλάβοι και κάθε είδους οικοσκευή. Οι πωληταί απαρίθμησαν τα αντικείμενα, αναγράφοντας μπροστά από το καθένα την τιμή του. Ο αριθμός που σημειώνεται μπροστά από την τιμή δηλώνει το φόρο επί των πωλήσεων, που ανερχόταν κατά μέσο όρο στο 1%.

Η Βουλή των Πεντακοσίων επέβλεπε και την εκλογή των δέκα στρατηγών, ενός από κάθε φυλή.

ών και σκευών. Επίσης, ανακαλύφθηκαν κατάλοιπα ενός μαγειρείου που είχε χτιστεί έξω από τη Θόλο, στη βόρεια πλευρά της, και στο γύρω χώρο βρέθηκαν πολλά κύπελλα και άλλα αγγεία που χρησιμοποιούσαν οι άνδρες που υπηρετούσαν εκεί. Ορισμένα από αυτά φέρουν επιγραφή που τα χαρακτηρίζει δημόσια περιουσία (εικ. 16).

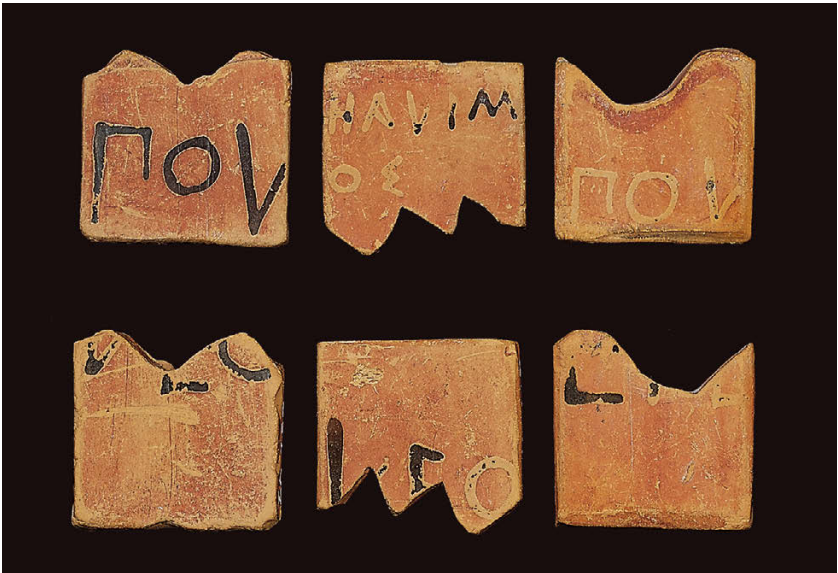
Εκτός από την προετοιμασία των νομοσχεδίων για την Εκκλησία του Δήμου, η Βουλή των Πεντακοσίων έλεγχε την καταλληλότητα των νεοδιοριζόμενων αξιωματούχων, δικάζε αρχοντες που είχαν κατηγορηθεί για κακοδιαχείριση, φρόντιζε για το ιππικό και το ναυτικό, και συνεργαζόταν με διάφορες επιτροπές. Μία από αυτές ήταν οι πωληταί, που ασχολούνταν με την εκμίσθωση των μεταλλείων και άλλων κρατικών

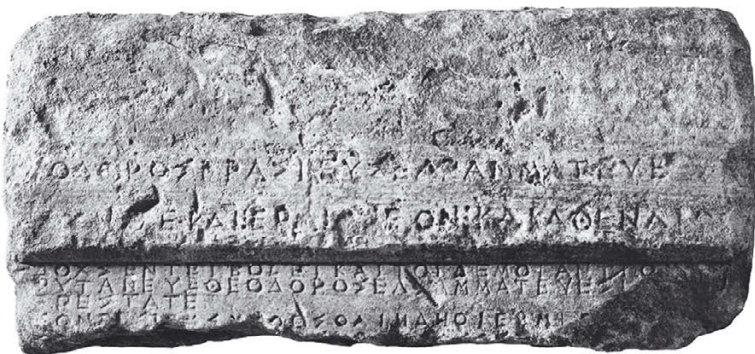
17. Καταγραφή εκποίησης δημευμένης περιουσίας, 414/3 π.Χ.

Οι στρατηγοί είχαν την ανώτατη εκτελεστική εξουσία και υποκατέστησαν μέσα στον 5ο αι. π.Χ. τους εννέα άρχοντες, η ισχύς των οποίων είχε ήδη περιοριστεί όταν άρχισαν να ορίζονται με κλήρο.

Στην εκλογή με ψηφοφορία αρκούσε η ύψωση του χεριού –διαδικασία που δεν αφήνει βέβαια υλικά κατάλοιπα. Εξίσου απλή ήταν και η διαδικασία για την εκλογή με κλήρωση σε κάποιο αξίωμα: από ένα δοχείο τραβούσαν λευκά και μαύρα κουκκιά· κάποιες φορές, όμως, χρησιμοποιούσαν και μεγάλα λίθινα “μηχανήματα” (κληρωτήρια), όπως αυτά των δικαστηρίων. Άλλος τρόπος κλήρωσης ήταν η χρήση πήλινων πλακιδίων, που χωρίζονταν σε δύο τμήματα με ελικοειδή τομή επάνω στο όνομα της φυλής (εικ. 18). Ο επίσημος χαρακτήρας αυτών των πλακιδίων πιστοποιείται από την αναγραφή σε αυτά των ονομάτων της φυλής και του δήμου, καθώς και από το υλικό και τον τρόπο κατασκευής τους, που είναι ίδιοι με εκείνους των πρότυπων μέτρων χωρητικότητας. Όταν τα δύο τμήματα ενώνονται, στη μία πλευρά διαβάζονται τα αρχικά γράμματα του ονόματος της φυλής· στην άλλη πλευρά, το όνομα ενός δήμου στο πάνω μέρος συνδυάζεται με τα γράμματα «ΠΟΛ» (συντομογραφία της ονομασίας κάποιου αξιώματος) στο κάτω.

18. Πήλινα σύμβολα για την κλήρωση αξιωματούχων, 450-430 π.Χ.

19. Θραύσμα ενεπίγραφης στήλης όπου αναγράφεται τμήμα συνθήκης με την πόλη της Ερμιόνης, γύρω στο 450 π.Χ.

Κύριο καθήκον της Βουλής των Πεντακοσίων ήταν η προετοιμασία των νόμων που θα ψηφίζονταν από την Εκκλησία του Δήμου. Συχνά προβλεπόταν μέσα στο ίδιο το ψήφισμα η δημιουργία αντιγράφου του σε λίθο και το στήσιμό του σε συγκεκριμένη θέση. Τα πρωτότυπα, γραμμένα μάλλον σε πάπυρο ή περγαμηνή, κατατίθεντο στο λεγόμενο Παλαιό Βουλευτήριο –στο οποίο, εκτός από τα κρατικά αρχεία, στεγαζόταν πιθανώς και το ιερό της Μητέρας των Θεών. Κατά την ελληνιστική περίοδο, το συγκρότημα του Μητρώου (εικ. 14, 15) αντικατέστησε το Παλαιό Βουλευτήριο, στεγάζοντας και τις δύο λειτουργίες. Ακριβώς δίπλα στο Μητρώο, στα βόρεια, βρισκόταν ο μικρός ναός του Απόλλωνος Πατρώνος, όπου γινόταν η εγγραφή των πολιτών στους καταλόγους.

Από τα ψηφίσματα που χαράχθηκαν σε λίθο μεγαλύτερο ίσως ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνθήκες και οι συμφωνίες με διάφορα κράτη (εικ. 19). Αυτές, όπως και άλλες κατηγορίες επιγραφών, παρέχουν πληροφορίες που δεν υπάρχουν στα κείμενα των αρχαίων ιστορικών. Ακόμη, σώζονται ψηφίσματα που τιμούν πολίτες άλλων κρατών, οι οποίοι εξυπηρέτησαν Αθηναίους που βρέθηκαν εκεί. Ένα τυπικό τέτοιο ψήφισμα επαινεί τον Μικαλίωνα «ως ευεργέτη του αθηναϊκού λαού και ως άνδρα που υπήρξε πάντοτε πρόθυμος να παράσχει σε ιδιώτες οτιδήποτε είχαν ανάγκη. Με τη βοήθεια της καλής τύχης ο Δήμος αποφάσισε να επαινέσει δημόσια τον Μικαλίωνα, γιο του Φίλωνα από την Αλεξάνδρεια, και να τον στεφανώσει με χρυσό στέφανο όπως ορίζει ο νόμος, για την αρετή του και τη φιλική του στάση προς τους Αθηναίους».

20. Ο νόμος κατά της Τυραννίας. Στην ανάγλυφη επίσηψη της επιγραφής απεικονίζεται η Δημοκρατία να στεφανώνει το Δήμο, 337/6 π.Χ.

Πολλά ψηφίσματα τιμούν άτομα ή ομάδες, επειδή επιτέλεσαν σωστά κάποια εργασία. Με αυτόν τον τρόπο αποδίδονταν συχνά τιμές στις ομάδες των 50 βουλευτών κάθε φυλής που εναλλάσσονταν στην προεδρία της Βουλής: «Η Βουλή αποφάσισε να επαινέσει τους πρυτάνεις της Πανδιονίδας φυλής για την ευσέβειά τους και να επαινέσει τον ταμία τους Φίλωνα, γιο του Ηγελόχου, από την Παιανία . . . και να τον στεφανώσει . . . ».

Σε σπάνιες περιπτώσεις συγκροτούνταν ένα ειδικό συμβούλιο νομοθετών για να προετοιμάσει νόμους ιδιαίτερης σημασίας, όπως ήταν ο νόμος κατά της Τυραννίας που περιγράφεται στη συνέχεια.

Ο ΝΟΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ

Τον 4ο αι. π.Χ. οι Αθηναίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με τον κίνδυνο επιβολής τυραννίας. Αν και ο Μακεδόνας βασιλιάς Φίλιππος Β΄ είχε εγγυηθεί τη διατήρηση της αθηναϊκής δημοκρατίας κατά την ειρήνη μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.), υπήρχε ακόμη ο φόβος –που πολύ γρήγορα επιβεβαιώθηκε– ότι φιλόδοξοι άνδρες, οι οποίοι επιδίωκαν την εύνοια των Μακεδόνων, θα προσπαθούσαν να υπονομεύσουν το πολίτευμα. Δύο χρόνια αργότερα, το 336 π.Χ., θεσπίστηκε νόμος (εικ. 20): «. . . να αποφασίσουν οι νομοθέτες: αν κάποιος επαναστατήσει κατά του Δήμου των Αθηναίων για να επιβάλει τυραννίδα ή συμμετάσχει στην εγκαθίδρυση τυραννίδας, ή καταλύσει το Δήμο των Αθηναίων ή τη δημοκρατία στην Αθήνα, όποιος θανατώσει εκείνον που διέπραξε οποιοδήποτε από αυτά τα πράγματα να θεωρείται όσιος. Αν ο Δήμος ή η δημοκρατία στην Αθήνα καταλυθεί, να μην επιτρέπεται στα μέλη του σώματος του Αρείου Πάγου να ανεβαίνουν στον Άρειο Πάγο, ή να συνεδριάζουν, ή να συσκέπτονται για οποιοδήποτε θέμα. Αν ανατραπεί ο Δήμος ή η δημοκρατία στην Αθήνα, και κάποιος από τα μέλη του σώματος του Αρείου Πάγου ανέβει στον Άρειο Πάγο ή συνεδριάσει ή συσκεφθεί για οποιοδήποτε θέμα, τότε να αφαιρούνται τα πολιτικά δικαιώματα και από τον ίδιο και από τους απόγονούς του, και να δημεύεται η περιουσία του και να αποδίδεται στη Θεά το ένα δέκατο. Ο γραμματέας της Βουλής να αναγράψει αυτόν τον νόμο σε δύο λίθινες στήλες και να στήσει τη μία στην είσοδο του Αρείου Πάγου . . . και την άλλη στην Εκκλησία. Για τη χάραξη των στήλων ο ταμίας του Δήμου να πληρώσει 20 δραχμές από τα χρήματα για τα ψηφίσματα του Δήμου».

ΟΣΤΡΑΚΙΣΜΟΣ

Εκτός από τη θεμιτή θανάτωση του τυράννου που προβλέπει ο νόμος κατά της Τυραννίας, υπήρχε και μία λιγότερο ακραία μέθοδος για την απομάκρυνση από τη δημόσια ζωή ισχυρών αλλά επικίνδυνων ανδρών. Ήταν ο *όστρακισμός*, μία επίσημη, θεσμοθετημένη ψηφοφορία που καταδίκαιζε τον επικίνδυνο πολίτη σε εξορία.

Κάθε χρόνο η Εκκλησία του Δήμου αποφάσιζε αν θα γινόταν οστρακοφορία. Αν η πλειοψηφία της απαρτίας (6.000 πολίτες τουλάχιστον) ψήφιζε θετικά, οριζόταν η ημέρα. Τότε, με περίφραγμα απομόνωναν ένα μεγάλο ανοιχτό χώρο στην Αγορά. Ο φράκτης διέθετε 10 εισόδους, μία για κάθε φυλή. Οι πολίτες εισέρχονταν στο χώρο, κρατώντας ο καθένας ένα θραύσμα αγγείου (*όστρακον*), επάνω στο οποίο είχαν χαραίξει το όνομα του άνδρα που κατά τη γνώμη τους ήταν ο πιο επικίνδυνος για την πόλη. Αξιωματούχοι συνέλεξαν τα όστρακα-ψήφους στις εισόδους και κρατούσαν τους πολίτες μέσα στον περίβολο μέχρι να ολοκληρωθεί η ψηφοφορία. Ακολουθούσε η καταμέτρηση των ψήφων· εφόσον στην ψηφοφορία είχαν λάβει μέρος τουλάχιστον 6.000 πολίτες, ο άνδρας του οποίου το όνομα αναγραφόταν στα περισσότερα όστρακα εξοριζόταν για 10 χρόνια. Αυτή ήταν η διαδικασία του οστρακισμού, που αρχικά εισήχθη ως μέτρο προληπτικό κατά της τυραννίας· αργότερα όμως χρησιμοποιήθηκε ως όπλο εναντίον πολιτικών αντιπάλων για να εγκαταλειφθεί τον ύστερο 5ο αιώνα, όταν υποβαθμίστηκε σε φτηνό πολιτικό παιχνίδι.

21. Όστρακα με τα ονόματα του Αριστείδη, του Θεμιστοκλή, του Κίμωνα και του Περικλή, 5ος αι. π.Χ.

22. Όστρακα με τις επιγραφές: «Καλλίξενος ο προδότης» και «Θεμιστοκλής Νεοκλέους, να φύγει».

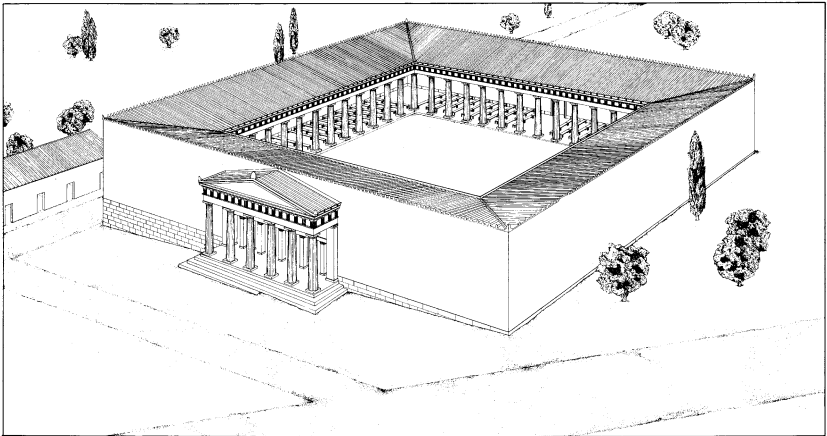
Μετά την καταμέτρησή τους, πετούσαν τα όστρακα. Τα φτυάριζαν έξω από την περίφραξη και τα χρησιμοποιούσαν ως παραγέμισμα σε λακκούβες των δρόμων που οδηγούσαν έξω από την Αγορά. Στο δρόμο που ξεκινούσε από τη νοτιοδυτική γωνία της Αγοράς βρέθηκαν μεγάλες αποθέσεις οστράκων του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. Μεμονωμένα όστρακα που βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλη την περιοχή προέρχονται από μεταγενέστερες οστρακοφορίες και διασώζουν τα ονόματα των περισσότερων εξεχόντων πολιτικών της Αθήνας (εικ. 21, 22).

Ο Θεμιστοκλής, γιος του Νεοκλή, από το δήμο των Φρεαρρίων –που σύντομα επρόκειτο να αναδειχθεί σε ήρωα των Περσικών πολέμων και αργότερα να εξοριστεί για φιλοπερσικά αισθήματα– έφτασε κοντά στον εξοστρακισμό το 483/2 π.Χ. Τις περισσότερες ψήφους όμως τις συγκέντρωσε ο αντίπαλός του Αριστείδης (που επονομαζόταν “Δίκαιος”), γιος του Λυσιμάχου, από το δήμο της Αλωπεκής, ο οποίος και εξοστρακίστηκε. Ο Κίμων, γιος του Μιλτιάδη, από τους Λακιάδες, εξορίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 460 μάλλον εξαιτίας της αντιπαράθεσής του με τους ριζοσπάστες δημοκρατικούς, στους οποίους είχε πρόσφατα προσχωρήσει ο νεαρός τότε Περικλής. Ο ίδιος ο Περικλής, για τον οποίο ο Θουκυδίδης αναφέρει: «το πολίτευμα ονομαζόταν μεν δημοκρατία, στην πραγματικότητα, όμως, ήταν εξουσία του πρώτου πολίτη της» (2, 65, 9), δεν εξοστρακίστηκε ποτέ· εντούτοις, βρέθηκαν και ψήφοι με το όνομά του. Ορισμένοι δεν αρκούσαν να γράψουν ένα όνομα. Σε κάποια όστρακα έχουν καταγραφεί και εμπαθή αισθήματα. Σε μία από τις ψήφους εναντίον του Θεμιστοκλή υπάρχει η προσθήκη «να φύγει»! Σε άλλο όστρακο, ο Καλλίξενος, που δεν μας είναι γνωστός από τις φιλολογικές πηγές, χαρακτηρίζεται “προδότης” (εικ. 22).

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Η Αθήνα, πόλη διαβόητη σε όλη την Ελλάδα για τη δικομανία των πολιτών της, διέθετε πολλά και μεγάλα δικαστήρια, αρκετά από τα οποία βρίσκονταν πολύ κοντά στην Αγορά. Σε αυτά περιλαμβανόταν το Τετράγωνο Περιστύλιο (εικ. 23), το οποίο αντικατέστησε τον 4ο αιώνα μια παρόμοια αλλά ακανόνιστου σχήματος κατασκευή του 5ου αι. π.Χ. Σε ένα από τα μικρά δωμάτια του παλαιότερου αυτού κτιρίου ανακαλύφθηκε ένα ασυνήθιστο “δοχείο”, που απαρτίζεται από δύο κομμάτια ήλιου αγωγού σχήματος Π, τοποθετημένα το ένα απέναντι στο άλλο, κάθετα στο έδαφος (εικ. 24). Μέσα σε αυτό βρέθηκαν ένα χάλκινο σφαιρίδιο που πιθανόν χρησιμοποιούνταν στο κληρωτήριο –ένα “μηχάνημα” για την κλήρωση των δικαστών στα διάφορα δικαστήρια– και έξι δικαστικές ψήφοι (εικ. 25). Όλες φέρουν την επιγραφή: «ΨΗΦΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑ». Το ανάγλυφο γράμμα που διακρίνεται σε ορισμένες από αυτές φαίνεται ότι δήλωνε το δικαστικό τμήμα όπου ανήκε ο δικαστής. Ο άξονας της ψήφου δήλωνε την ετυμηγορία –συμπαγής για αθώωση, κοίλος για καταδίκη. Κάθε δικαστής κρατούσε από μία ψήφο σε κάθε χέρι μεταξύ αντίχειρα και δείκτη, με τέτοιο τρόπο που να μην είναι ορατές οι άκρες του άξονα, και έριχνε την ψήφο που αντιστοιχούσε στην απόφασή του μέσα στην επίσημη κάλπη και την άλλη σε κάποιο άλλο δοχείο.

Η διαφθορά των δικαστών ήταν ένα ζήτημα που ταλαιπωρούσε τους Αθηναίους. Χρησιμοποίησαν διάφορους τρόπους για να το αντιμετωπίσουν· κυριότερος υπήρξε

23. Το Δικαστήριο (Τετράγωνο Περιστύλιο) στη βορειοανατολική γωνία της Αγοράς, γύρω στο 300 π.Χ.

η χρήση πολυάριθμων δικαστών, οι οποίοι με κλήρωση κατανέμονταν στα δικαστήρια λίγο πριν από την έναρξη των δικών. Κάθε πολίτης-δικαστής διέθετε ένα χάλκινο ή ξύλινο πλακίδιο (πινάκιον) (εικ. 26), επάνω στο οποίο αναγράφονταν το όνομά του και ένα γράμμα που δήλωνε σε ποιο από τα 10 δικαστικά τμήματα ανήκε. Την αυγή της ημέρας που επιθυμούσε να υπηρετήσει ως δικαστής ο πολίτης πήγαινε στο χώρο των κληρωτηρίων (εικ. 27) της φυλής του και έβαζε το πινάκιό του στο κιβώτιο που αντιστοιχούσε στο δικαστικό του τμήμα. Αφού τα πινάκια όλων των ενδιαφερόμενων πολιτών της συγκεκριμένης φυλής συγκεντρώνονταν σε 10 κιβώτια (που αντιστοιχούσαν στα 10 δικαστικά τμήματα), τοποθετούνταν με τυχαία σειρά στις εγκοπές των δύο κληρωτηρίων (εικ. 28). Κάθε κληρωτήριο είχε πέντε στήλες εγκοπών –μία για κάθε δικαστικό τμήμα– ενώ στη μία του πλευρά υπήρχε ένας κάθετος χάλκινος σωλήνας με χοάνη στο πάνω μέρος και στρόφαλο στο κάτω. Ο αρμόδιος άρχοντας, έχοντας ήδη πληροφορηθεί πόσα δικαστήρια έπρεπε να στελεχωθούν εκείνη την ημέρα και γνωρίζοντας πόσοι δικαστές αναλογούσαν στη φυλή του, έβαζε στις χοάνες τόσα σφαιρίδια (λευκά και μαύρα) όσες και οι οριζόντιες σειρές που είχαν συμπληρωθεί με πέντε πινάκια –τα υπόλοιπα πινάκια που βρίσκονταν κάτω από την τελευταία πλήρη σειρά αποκλείονταν αυτόματα. Τα σφαιρίδια κυλούσαν με τυχαία

24. “Κάλπη”, ύστερος 5ος αι. π.Χ. Βρέθηκε κάτω από τη Στοά του Αττάλου.

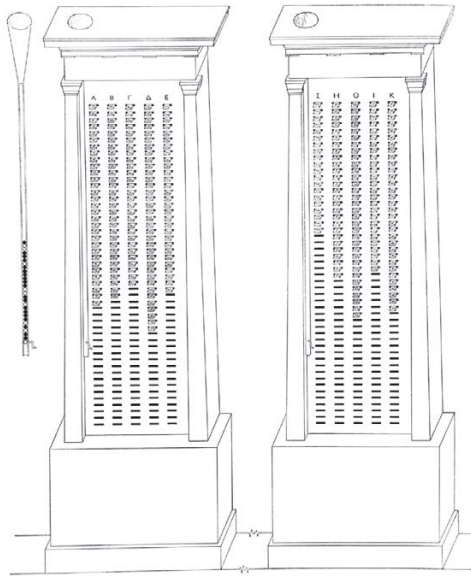
25. Ενεπίγραφες δικαστικές ψήφοι, 4ος αι. π.Χ.

26. Χάλκινο δικαστικό πινάκιον, πάνω στο οποίο έχουν χαραχθεί το όνομα, το πατρωνυμικό και το δημοτικό του δικαστή, 4ος αι. π.Χ.

27. Κληρωτήριον, 3ος αι. π.Χ.

28. Σχεδιαστική αναπαράσταση των κληρωτηρίων.

σειρά μέσα στο σωλήνα και εξέρχονταν από το στρόφαλο. Το πρώτο σφαιρίδιο καθόριζε την τύχη της πρώτης οριζόντιας σειράς: αν ήταν λευκό, αυτοί οι πέντε πολίτες θα δικάζαν εκείνη την ημέρα· αν ήταν μαύρο, απαλλάσσονταν, και ούτω καθεξής.

Ο υπεύθυνος άρχοντας συγκέντρωνε τα πινακία όσων δικαστών είχαν κληρωθεί και, αφού έλεγχε την ταυτότητα κάθε πολίτη, του επέτρεπε να τραβήξει από ένα κιβώτιο ένα χάλκινο σφαιρίδιο με χαραγμένο το γράμμα που δήλωνε το δικαστήριο όπου θα υπηρετούσε ο δικαστής. Στη συνέχεια, ο άρχοντας τοποθετούσε το πινακίο του κάθε δικαστή στο δοχείο που θα μεταφερόταν στο συγκεκριμένο δικαστήριο, προκειμένου ο συγκεκριμένος πολίτης να μπορέσει να πάρει το δικαστικό του μισθό και να ζητήσει πίσω το πινακίό του μόνο από το δικαστήριο όπου είχε κληρωθεί να υπηρετήσει.

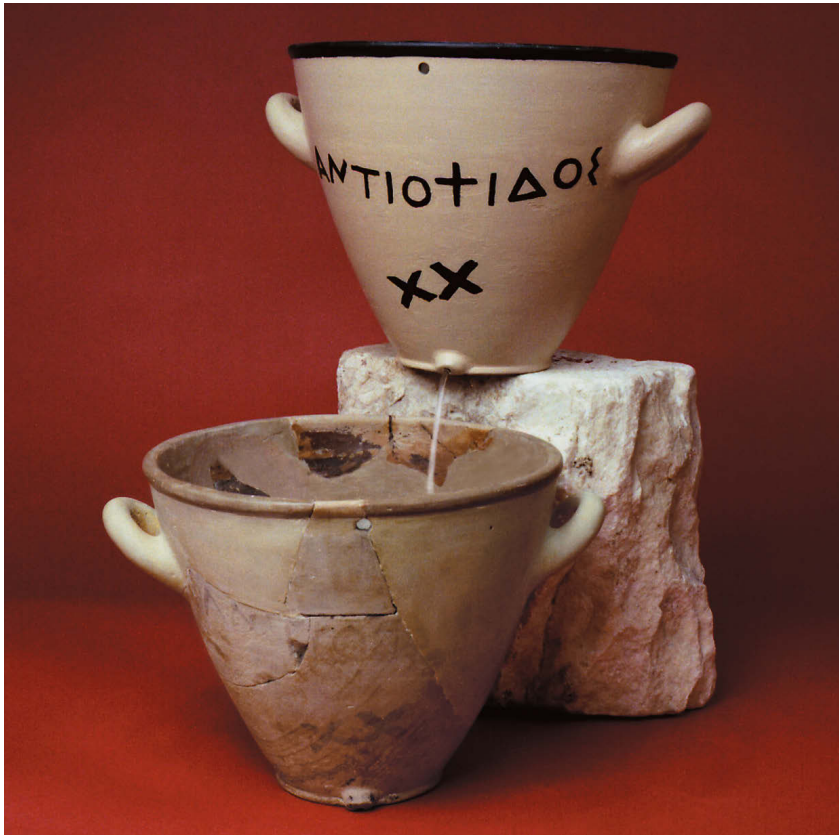
Το κληρωτήριο που απεικονίζεται στην εικ. 27 έχει 11 στήλες εγκοπών και μάλλον δεν χρησιμοποιούνταν στα δικαστήρια αλλά στο Βουλευτήριο –την περίοδο που υπήρχαν 12 φυλές– για τη συγκρότηση επιτροπών στις οποίες εκπροσωπούνταν όλες οι φυλές εκτός από την προεδρεύουσα. Διακρίνονται καθαρά οι εγκοπές για τα πινακία, καθώς και τα στηρίγματα για το σωλήνα στην αριστερή πλευρά.

Μόλις συγκεντρωνόταν το δικαστικό σώμα σε ένα δικαστήριο, άρχιζε η παρουσίαση των υποθέσεων. Τόσο ο ενάγων όσο και ο εναγόμενος εκφωνούσαν τους λόγους τους. Ο χρόνος ομιλίας τους καθοριζόταν από το ύψος του χρηματικού προστίμου ή τη βαρύτητα του αδικήματος. Η μέτρηση του χρόνου γινόταν με υδραυλικά ρολόγια (κλεψύδραι, εικ. 29). Τα πήλινα αυτά δοχεία είχαν ποικίλα μεγέθη, προκειμένου να καταμετρούν διαφορετικά διαστήματα χρόνου, και γέμιζαν με νερό μόνο μέχρι την οπή υπερχειλίσσης που βρισκόταν ακριβώς κάτω από το χείλος. Όταν άρχιζε ο λόγος, ένας δούλος επιφορτισμένος με αυτό το καθήκον αφαιρούσε το πώμα από τη μικρή χάλκινη προχοή στη βάση του αγγείου. Ένας έμπειρος ρήτορας μπορούσε να υπολογίσει με ακρίβεια το χρόνο που του υπολειπόταν για να ολοκληρώσει το λόγο του παρακολουθώντας τη μείωση της πίεσης στην εκροή του νερού από την προχοή της κλεψύδρας (εικ. 30).

29. Υδραυλικό ρολόι (κλεψύδρα), 5ος αι. π.Χ.

30. Αναπαράσταση της λειτουργίας της κλεψύδρας.

Στην κλεψύδρα που εικονίζεται στην εικ. 30 αναγράφεται το όνομα της φυλής Αντιοχίδας· η κλεψύδρα αυτή χρησιμοποιούνταν μάλλον στο Βουλευτήριο, όταν προήδρευε η συγκεκριμένη φυλή. Τα δύο ΧΧ συμβολίζουν τους δύο χόες (περίπου 6,4 λίτρα), δηλαδή την ποσότητα του νερού που χωρά αυτό το αγγείο. Χρόνος δύο χοών (γύρω στα έξι λεπτά της ώρας) προβλεπόταν για τη δευτερολογία σε υποθέσεις που αφορούσαν χρηματικό ποσό μικρότερο των 5.000 δραχμών. Σε ένα δικανικό λόγο του Ισοκράτη, ένας αντίδικος λέει: «Τώρα, για τους υπόλοιπους εναντίον των οποίων συνωμότησε (ο αντίπαλος) και για τις αγωγές για ιδιωτικές υποθέσεις που κατέθεσε και για τις καταγγελίες για δημόσια θέματα που έκανε και για τους άνδρες με τους οποίους συνωμότησε και για εκείνους εναντίον των οποίων ψευδομαρτύρησε, δεν θα αρκούσε ούτε η διπλάσια ποσότητα νερού για να τα περιγράψω» (18, 51).

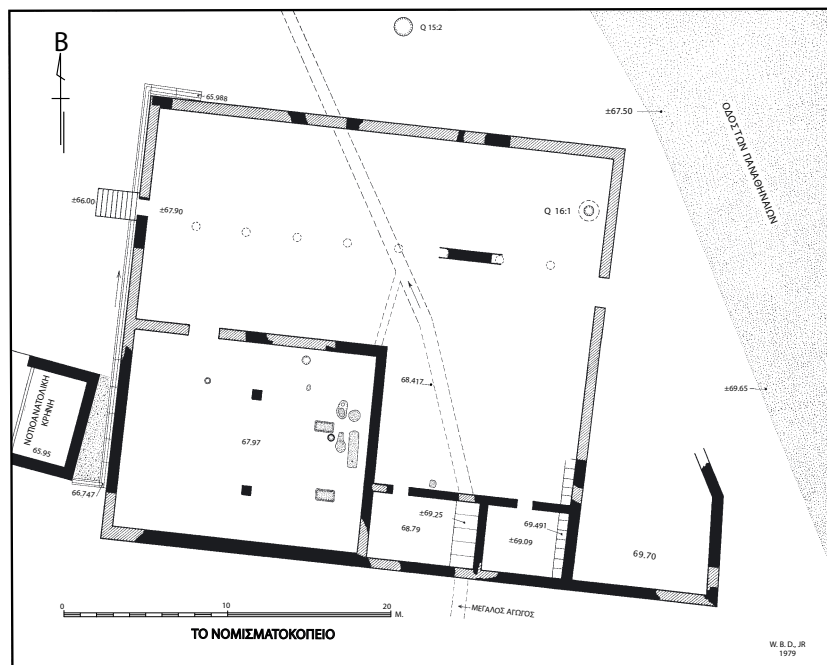
ΤΑ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Ανάμεσα στις εξειδικευμένες διοικητικές επιτροπές που έχουν αφήσει υλικά κατάλοιπα των δραστηριοτήτων τους είναι και οι *ἐπιστάται* του νομισματοκοπείου. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της η Αθήνα φημιζόταν για την καθαρότητα των αργυρών νομισμάτων της (εικ. 31), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ευρέως σε όλη την περιοχή της Μεσογείου. Από τον οπισθότυπό τους πήραν και το όνομά τους, *γλαῦκες* (δηλαδή κουκουβάγιες). Σε αυτά τα νομίσματα –που φτιάχνονταν από τον άργυρο που εξορυσσόταν στο Λαύριο– αναφέρεται ο Αριστοφάνης απευθυνόμενος στους Αθηναίους: «Δεν θα σας λείψουν ποτέ οι γλαῦκες από το Λαύριο· θα κατοικήσουν στα σπίτια σας, θα φτιάξουν τις φωλιές τους μέσα στα πουγκιά σας και θα γεννοβολούν μικρά κέρματα» (Όρνιθες 1106-1108). Στα ταραγμένα χρόνια προς τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. ο ίδιος ποιητής δίνει μια εικόνα για το πόσο σημαντικά ήταν τα νομίσματα της Αθήνας: «Τα . . . νομίσματα, που δεν ήταν κίβδηλα, που θεωρούνται τα καλύτερα από όλα τα νομίσματα, μόνον αυτά σωστά κομμένα και από μέταλλο καθαρό, . . . τα χρησιμοποιούν παντού, Έλληνες και βάρβαροι . . .» (Βάτραχοι 721-725).

Οι Αθηναίοι διατήρησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα σχεδόν अपαράλλακτες τις αρχαϊκές παραστάσεις της γλαύκας και της Αθηνάς, ακόμη και όταν οι εξελίξεις στην τέχνη και την τεχνική τις είχαν ξεπεράσει. Μονάδα της νομισματοκοπίας ήταν η *δραχμή*, που ισοδυναμούσε με το ημερομίσθιο του ειδικευμένου εργάτη τον ύστερο

31. Αθηναϊκά αργυρά νομίσματα με την κεφαλή της Αθηνάς και τη γλαύκα, 5ος-2ος αι. π.Χ.

32. Κάτοψη του Νομισματοκοπείου στη νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς, γύρω στο 400 π.Χ.

Σο αιώνα. Την ίδια περίοδο, ο μισθός του δικαστή ήταν ένα ήμιδραχμο (δηλαδή μισή δραχμή = 3 όβολοί). Στα νομίσματα της “νέας τεχνοτροπίας”, που εισήχθησαν την ελληνιστική εποχή, οι παραστάσεις εκσυγχρονίστηκαν και στον οπισθότυπο προστέθηκε ένας αμφορέας (δοχείο λαδιού) και ονόματα αρχόντων.

Η χάλκινη ράβδος και τα ασφράγιστα τεμάχια μετάλλου (“πέταλα”) που βρέθηκαν κοντά στο κτίριο που σήμερα ταυτίζεται με το Νομισματοκοπείο (νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς, εικ. 32) προέρχονται από το πρώτο στάδιο στη διαδικασία κατασκευής των νομισμάτων (εικ. 33). Με αυτόν τον τρόπο κατασκευάζονταν χάλκινα αθηναϊκά νομίσματα της ελληνιστικής περιόδου. Το μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα που έχει ταυτιστεί με το Νομισματοκοπείο έχει πλευρά με μήκος μεγαλύτερο από 25 μ. Εκτός από τα “πέταλα”, στο κτίριο εντοπίστηκαν και ενδείξεις βιοτεχνικής δραστηριότητας, όπως κλίβανοι και μεγάλες δεξαμενές νερού. Πάντως, δεν πρόκειται για το μοναδικό νομισματοκοπείο των Αθηναίων, καθώς χρονολογείται στο 400 π.Χ., είναι δηλαδή πολύ μεταγενέστερο ενός μεγάλου μέρους της αθηναϊκής νομισματοκοπίας.

Επίσης, η ανάλυση των βιοτεχνικών υπολειμμάτων έδειξε ότι σε αυτό το κτίριο γινόταν κατεργασία μόνο χαλκού και όχι αργύρου.

Οι Αθηναίοι προστάτευαν επιμελώς την ποιότητα των νομισμάτων τους από κάθε είδους νοθεία. Σε επιγραφή σώζεται νόμος του 375/4 π.Χ. που περιγράφει τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται για να αποφευχθεί η κυκλοφορία κίβδηλων νομισμάτων στην Αγορά: «Αποφασίστηκε από τους νομοθέτες, όταν ήταν άρχων ο Ιπποδάμας· ο Νικοφών εισηγήθηκε την πρόταση: τα αττικά (δηλαδή αθηναϊκά) αργυρά νομίσματα να γίνονται δεκτά όταν [αποδεικνύεται ότι είναι] αργυρά και φέρουν την κρατική σφραγίδα. Ο δημόσιος δοκιμαστής (δηλαδή ο επίσημος ελεγκτής) οφείλει να κάθεται ανάμεσα στις τράπεζες (δηλαδή στα τραπέζια των αργυραμοιβών) και να διεξάγει ελέγχους σύμφωνα με τα παραπάνω . . . Αν κάποιος παρουσιάσει [ξένο αργυρό νόμισμα] που έχει την ίδια σφραγίδα με το αττικό, [αν είναι καλό], ο δοκιμαστής να το επιστρέφει σε εκείνον που το έφερε· αν όμως ο πυρήνας του είναι [από χαλκό] ή μόλυβδο, ή αν είναι κίβδηλο, να το ακυρώνει [αμέσως] και να θεωρείται αφιέρωμα στη Μητέρα των Θεών και να το καταθέτει στη Βουλή» (οι λέξεις που λείπουν από την επιγραφή έχουν συμπληρωθεί μέσα σε αγκύλες, ενώ μέσα σε παρενθέσεις παρατίθενται επεξηγηματικά σχόλια).

Στις ανασκαφές έχουν όντως βρεθεί κίβδηλα νομίσματα, τα οποία οι αρχές είχαν χαράξει βαθιά, προκειμένου να τα ακυρώσουν και να τα θέσουν εκτός κυκλοφορίας.

33. Χάλκινη ράβδος και ασφράγιστα τεμάχια μετάλλου (“πέταλα”) από το Νομισματοκοπείο, 3ος-2ος αι. π.Χ.

ΠΡΟΤΥΠΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΑ

Έχουμε πολλά δείγματα της δραστηριότητας των μετρονόμων (δηλαδή των επιθεωρητών των μέτρων και των σταθμών). Μια σειρά χάλκινων σταθμών (εικ. 34), επιγεγραμμένων ως πρότυπων μέτρων βάρους των Αθηναίων, φέρει ανάγλυφα σύμβολα για τη διευκόλυνση της αναγνώρισης συγκεκριμένων μονάδων ή υποδιαίρεσών τους. Η μεγάλη μονάδα, ο στατήρ, έχει βάρος 795 γραμμάρια και δηλώνεται με έναν αστράγαλο (κότσι), ενώ η τετάρτη του στατήρα με μια ασπίδα και η έκτη με μια χελώνα. Αυτή η σειρά σταθμών βρέθηκε κοντά στη Θόλο και ανήκε πιθανόν στα επίσημα πρότυπα μέτρησης βάρους, που φυλάσσονταν στην Ακρόπολη, στη Θόλο, στην Ελευσίνα και στον Πειραιά για τον αγορανομικό έλεγχο, όπως οριζόταν σε ψήφισμα που σώζεται σε επιγραφή.

Το μολύβδινο σταθμίο της εικ. 35, με σύμβολο έναν αμφορέα και επιγραφή που το ταυτίζει με την τρίτη του στατήρα, προέρχεται από κάπως μεταγενέστερη περίοδο. Αυτό το σταθμίο, που ίσως χρησιμοποιούνταν σε κάποιο εμπορικό κατάστημα, έχει σφραγιστεί από τους μετρονόμους με την επίσημη σφραγίδα τους, που απεικονίζει άγαλμα ένθρονου θεού.

Κοντά στη Θόλο έχουν βρεθεί και πρότυπα μέτρα χωρητικότητας επιγεγραμμένα ως δημόσια και σφραγισμένα με την κεφαλή της Αθήνας και τη δισώματη γλαύκα –τύποι που θυμίζουν τα νομίσματα της Αθήνας. Από τα μέτρα χωρητικότητας των υγρών έχει διασωθεί μόνον η μικρή μονάδα· η όλη της εικ. 36 έχει τη χωρητικότητα μίας κοτύλης (δηλαδή 0,27 λίτρα). Τα μέτρα όγκου των στερεών ήταν αγγεία κυλινδρικά, σχήμα που διευκολύνει το γέμισμα και το άδειασμα. Το αγγείο της εικ. 37 χωρά περίπου 1,8 λίτρα και αυτό της εικ. 38 περίπου 0,126 λίτρα. Το αγγείο του 2ου αι. π.Χ. της εικ. 39 με το κάπως διαφορετικό σχήμα μοιάζει να σχεδιάστηκε ειδικά για να ανταποκριθεί στις ανάγκες μέτρησης που περιγράφει ένας νόμος της ίδιας περιόδου: «Όσοι πουλούν περσικά καρύδια, αμύγδαλα, φουντούκια, κουκουνάρια, κάστανα, αιγυπτιακά

34. Σειρά επίσημων χάλκινων προτύπων βάρους, γύρω στο 500 π.Χ.

κουκιά, χουρμάδες και όποιους άλλους ξηρούς καρπούς που συνήθως πωλούνται μαζί με αυτούς, καθώς και λούπινα, ελιές και πυρήνες, να χρησιμοποιούν ως μέτρο δοχείο που χωρά τρεις ημιχοίνικες (περίπου 1,7 λίτρα) σιτάρι κοφτό, και να πουλούν γεμίζοντας πολύ καλά μέχρι πάνω από το χείλος αυτήν τη χοίνικα που πρέπει να είναι πέντε δακτύλους βαθιά και να έχει χείλος έναν δάκτυλο πλατύ . . . Αν κάποιος πουλά σε μικρότερο δοχείο, η αρμόδια αρχή να εκποιεί αμέσως το εμπόρευσμά του σε δημοπρασία, να καταθέτει τα χρήματα στο δημόσιο ταμείο και να καταστρέφει το δοχείο». Η μολύβδινη σφραγίδα με άγαλμα ένθρονου θεού που υπάρχει στο τοίχωμα αυτού του δοχείου είναι του ίδιου τύπου με αυτή που χρησιμοποιήθηκε και στο ενσφράγιστο μολύβδινο σταθμίο της εικ. 35.

35. Μολύβδινο σταθμίο με αμφορέα, 4ος αι. π.Χ., που φέρει πρόσθετο σφράγισμα με άγαλμα ένθρονου θεού.

Ένα πρότυπο μέτρο τελείως διαφορετικού είδους (εικ. 40) παρέχει πληροφορίες για την ποικιλομορφία των δραστηριοτήτων που έλεγχε ο Δήμος. Αυτό το υπόδειγμα μεγέθους κεραμίδων του 1ου αι. π.Χ. ήταν στημένο έξω από μια ύστερη προσθήκη σε διοικητικό κτίριο της Αγοράς, όπου πρέπει να συγκεντρώνονταν συχνά οργισμένοι αγοραστές και κατασκευαστές κεραμίδων. Το ελαττωματικό προϊόν μπορούσε εκεί να συγκριθεί με το επίσημο μέτρο μεγέθους. Το γεγονός ότι και οι κεραμίδες του 5ου αιώνα έχουν τις ίδιες διαστάσεις αποδεικνύει ότι για αιώνες χρησιμοποιήθηκε το ίδιο πρότυπο μεγέθους κεραμίδων.

36.

37.

38.

39.

36. Επίσημο πήλινο πρότυπο για τη μέτρηση υγρών, 5ος αι. π.Χ.

37. Επίσημο πήλινο πρότυπο για τη μέτρηση στερεών, με επικυρωτική σφραγίδα και γραπτή επιγραφή «ΔΗΜΟΣΙΟΝ», 4ος αι. π.Χ.

38. Επίσημο χάλκινο πρότυπο για τη μέτρηση στερεών, ύστερος 5ος αι. π.Χ.

39. Επίσημο πήλινο πρότυπο για τη μέτρηση ξηρών καρπών, ύστερος 2ος αι. π.Χ.

40. Μαρμάρινο πρότυπο για τον έλεγχο του μεγέθους των πήλινων κεραμίδων στέγης, 1ος αι. π.Χ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο Θουκυδίδης συνοψίζει το ιδεώδες του Αθηναίου πολίτη στον Επιτάφιο που εκφώνησε ο Περικλής στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου: «Αγαπούμε το ωραίο και μένουμε απλοί· αγαπούμε τη θεωρία και δεν κατανατούμε νωθροί. Ο πλούτος στέκει για μας πιο πολύ αφορμή για κάποιο έργο παρά για παινεσιές και λόγια· και τη φτώχεια του να την παραδεχτεί κανείς, δεν είναι ντροπή· πιο ντροπή είναι να μην κοιτάξει δουλεύοντας να την ξεφύγει. Και είμαστε οι ίδιοι που φροντίζουμε και για τα δικά μας και για τα πολιτικά μαζί πράγματα, κι ενώ καθένας μας κοιτάζει τη δουλειά του, άλλος άλλη, δεν κατέχουμε γι' αυτό λιγότερο τα πολιτικά. Γιατί είμαστε οι μόνοι που όποιον δεν παίρνει καθόλου μέρος σ' αυτά, τον θαρρούμε έναν άνθρωπο όχι ήσυχο μόνο άχρηστο, κι ακόμα που ή παίρνουμε οι ίδιοι την απόφαση που ταιριάζει ή τουλάχιστο φτάνουμε σε μια σωστή κρίση για τα πράγματα· γιατί δεν πιστεύουμε πως τα λόγια φέρνουν βλάβη στα έργα· να μη διδαχθούμε πρώτα με το λόγο, πριν φτάσουμε να ενεργήσουμε όσα πρέπει, αυτό είναι που θαρρούμε πιο βλαβερό... Με δυο λόγια: λέω πως η πόλη μας στο σύνολό της είναι το σχολείο της Ελλάδας» (2, 40, 1-2 και 2, 41, 1. Μτφρ. Ι. Θ. Κακριδής, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1986).

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora III* = R. E. Wycherley, *Literary and Epigraphical Testimonia*, Princeton 1957.
- Agora XIV* = H. A. Thompson – R. E. Wycherley, *The Agora of Athens*, Princeton 1972.
- Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, περ. 325 π.Χ.
- C. A. Mauzy, *Οι Ανασκαφές στην Αγορά της Αθήνας, 1931–2006. Εικονογραφημένο ιστορικό*, Αθήνα 2006.
- John McK. Camp II, *The Athenian Agora: A Guide to the Excavation and Museum*, Athens 1990 (4η έκδοση).
- John McK. Camp II, *Η αρχαία Αγορά της Αθήνας*, Αθήνα 2004.
- John McK. Camp II, *Η Αγορά της αρχαίας Αθήνας: Σύντομος Οδηγός* (Σύντομος Εικονογραφημένος Οδηγός της Αγοράς αρ. 16, 2η αναθεωρημένη έκδοση), Αθήνα 2004.
- J. Ober – C. W. Hedrick (επιμ.), *The Birth of Democracy*, Princeton 1993.
-

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Brian A. Sparkes and Lucy Talcott, *Pots and Pans of Classical Athens* (1959)
2. Homer A. Thompson, *The Stoa of Attalos II in Athens* (revised 1992)
3. Dorothy B. Thompson, *Miniature Sculpture from the Athenian Agora* (1959)
4. Mabel Lang, *The Athenian Citizen* (revised 2004)*
5. Evelyn B. Harrison, *Ancient Portraits from the Athenian Agora* (1960)
6. Virginia R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (revised 1979)
7. Alison Frantz, *The Middle Ages in the Athenian Agora* (1961)
8. Dorothy B. Thompson and Ralph E. Griswold, *Garden Lore of Ancient Athens* (1963)
9. Judith Perlzweig, *Lamps from the Athenian Agora* (1963)
10. Benjamin D. Meritt, *Inscriptions from the Athenian Agora* (1966)
11. Mabel Lang, *Waterworks in the Athenian Agora* (1968)
12. Dorothy B. Thompson, *An Ancient Shopping Center: The Athenian Agora* (revised 1993)
13. Sara A. Immerwahr, *Early Burials from the Agora Cemeteries* (1973)
14. Mabel Lang, *Graffiti in the Athenian Agora* (revised 1988)
15. Fred S. Kleiner, *Greek and Roman Coins in the Athenian Agora* (1975)
16. John McK. Camp II, *The Athenian Agora: A Short Guide* (revised 2003)*
17. Mabel Lang, *Socrates in the Agora* (1978)
18. Fred S. Kleiner, *Mediaeval and Modern Coins in the Athenian Agora* (1978)
19. John McK. Camp II, *Gods and Heroes in the Athenian Agora* (1980)
20. Carol C. Mattusch, *Bronzeworkers in the Athenian Agora* (1982)
21. John McK. Camp II and William B. Dinsmoor Jr., *Ancient Athenian Building Methods* (1984)
22. Robert D. Lamberton and Susan I. Rotroff, *Birds of the Athenian Agora* (1985)
23. Mabel Lang, *Life, Death, and Litigation in the Athenian Agora* (1994)
24. John McK. Camp II, *Horses and Horsemanship in the Athenian Agora* (1998)
25. Jenifer Neils and Stephen V. Tracy, *The Games at Athens* (2003)
26. Susan I. Rotroff and Robert D. Lamberton, *Women in the Athenian Agora* (2006)
27. Carol L. Lawton, *Marbleworkers in the Athenian Agora* (2006)

*Επίσης διαθέσιμο στην ελληνική γλώσσα

ISBN 978-960-7067-04-3

9 789607 067043